

אברהם פרנק

האנושיות מול חינוך כלכלי

מה מצבו של החינוך לאזרחות דמוקרטית בעולם היום? רע מאד, חוששתי. ספר זה הוא מניפסט, לא מחקר אמפירי, לכן פרק זה לא יהיה מלא נתונים כמותיים, אף שהנתונים תומכים בדאגתי. (מרתה נוסבאום, "לא למטרות רווח", עמ' 111).

הקדמה

מנתונים של משרד החינוך מתברר מצבם העגום של מדעי הרוח – היסטוריה, ספרות, תנ"ך, פילוסופיה, יהדות, ולאחרונה קיימות – במערכת החינוך הישראלית. בעוד שהמדעים המדויקים ומדעי הטבע משגשגים, כלומר, יש גידול רב בתלמידים המבקשים לגשת לבחינת בגרות ברמה של 5 יחידות לימוד, מדעי הרוח דועכים. ישנן שתי סיבות מרכזיות לתהליך הזה: הסיבה האחת היא היעדרה של יד מכוונת מזה שנים, או נכון יותר – היד מכוונת למקומות רחוקים ממדעי הרוח. אמנם הכוונה היא טובה – לחזק את הידע במדעים, מחשבים ובמתמטיקה – אבל התוצאה היא קשה. הסיבה השנייה היא רוח כלכלית שירדה על תכנית הלימודים, שמכוונת את ההורים ואת ילדיהם אל המקומות ששם הכסף: מקצועות ההיי-טק.

מדינת ישראל אינה ככל המדינות: היא כובשת את העם הפלסטיני בגדה המערבית מזה עשרות שנים. התקופה הזאת עיוותה מאד את דמותנו המוסרית: לא רק שמסרנו לידי השנאה את היכולת להיות מרכזית בהווה הישראלית, אלא שהפוליטיקה גם מונעת ממערכת החינוך להקדיש את המשאבים הדרושים לחנך את הדור הצעיר לסולידריות אנושית ולמניעת פגיעה בזולת. "הבו כסף, לא ערכים!" כך נראה החינוך שלנו, בניגוד למטרות החינוך הרשומות בחוק, שמיד נגיע אליהן. פעמיים קרה לאחרונה שבתי ספר נאלצו לדחות קבלת נציגים של העמותה לפיוס בין משפחות שכולות ישראליות ופלסטיניות.

מדעי הרוח הם התחומים שבהם אנחנו מתבוננים על העולם באופן רחב ומכליל, ולומדים להכיר מהי חברה רצויה, חברה טובה לאזרחיה – במבט אורך מתקופת המקרא ועד ימינו. למדעים המדויקים ומדעי הטבע יש תפקיד שונה: הם נועדו לפתח את המדע והטכנולוגיה לרווחת החברה בתחומים ספציפיים: פיזיקה, כימיה, ביולוגיה, מתמטיקה, מחשב ואחרים, שנוגעים בחלק גדול מתחומי חיינו. אבל ללא מדעי הרוח אנחנו מאבדים את הבסיס להבנת חיינו ואת היכולת לעשותם טובים ואנושיים יותר עבור כלל אזרחי ישראל ועבור שכנינו הפלסטינים. ללא מדעי הרוח איננו יודעים כיצד לסגור את הפערים החברתיים-כלליים; אנחנו מאבדים מרכיבים של סולידריות חברתית;

אנחנו מעמידים בספק ובסכנה את הבסיס הדמוקרטי של מדינת ישראל; וללא מדעי הרוח אנחנו נחשפים לאובדן המצפן של מה ראוי ומה מועד להשחתה.

התלמידים שהדבר בהישג ידם רוצים, הראינו לעיל, את המקצועות שבנתיב הכסף. התלמידים שאינם יכולים מבקשים לחקות את אלה שיכולים, ורובם ככולם למדו שמדעי הרוח לא יקדמו אותם לשם. החינוך שלנו אינו לערכים הומניים לטובת בני אדם; הוא חינוך למקומות ששם כל אחד עושה לביתו בנפרד מזולתו. היום מדברים הרבה על מקצועות SEL (למידה חברתית-רגשית), אבל אצלנו זו לא סיבה לשינוי החינוך. התלמידים אלימים? מדוכאים? נושרים? אנוכיים? – לא ממש מעניין. מעניין אותנו איך להביא את התלמידים "הראויים" אל המקומות "הראויים", וכל מי שענינו בראשו יודע שאלה מקצת התלמידים. חינוך טוב אינו פועל בכדי להוביל מקצת התלמידים לעושר עתידי; תפקידו הוא להוציא אנשים טובים. אנשים טובים עוזרים לזולת, עוזרים לסביבה, חושבים באופן ביקורתי על חייהם, ולכך הם מגיעים באמצעות לימוד מדעי הרוח. באלו טמון החינוך הטוב.

מטרות החינוך

למזלנו – לפחות כאן – לישראל יש, מאז שנת 2000, אחת עשרה מטרות חינוך איכותיות ב"חוק חינוך ממלכתי":

1. לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו;
2. להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל במדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים;
3. ללמד את תולדות ארץ ישראל ומדינת ישראל;
4. ללמד את תורת ישראל, תולדות העם היהודי, מורשת ישראל והמסורת היהודית, להנחיל את תודעת זכר השואה והגבורה, ולחנך לכבדם;
5. לפתח את אישיות הילד והילדה, את יצירתיותם ואת כישורונותיהם השונים, למיציא מלוא יכולתם כבני אדם החיים חיים של איכות ושל משמעות;
6. לבסס את ידיעותיהם של הילד והילדה בתחומי הדעת והמדע השונים, ביצירה האנושית לסוגיה ולדורותיה, ובמיומנויות היסוד שיידרשו להם בחייהם כבני אדם בוגרים בחברה חופשית, ולעודד פעילות גופנית ותרבות פנאי;
7. לחזק את כוח השיפוט והביקורת, לטפח סקרנות אינטלקטואלית, מחשבה עצמאית ויוזמה, ולפתח מודעות וערנות לתמורות ולחידושים;
8. להעניק שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה, לאפשר להם להתפתח על פי דרכם וליצור אווירה המעודדת את השונה והתומכת בו;
9. לטפח מעורבות בחיי החברה הישראלית, נכונות לקבל תפקידים ולמלאם מתוך מסירות ואחריות, רצון לעזרה הדדית, תרומה לקהילה, התנדבות וחתיירה לצדק חברתי במדינת ישראל;
10. לפתח יחס של כבוד ואחריות לסביבה הטבעית וזיקה לארץ, לנופיה, לחי ולצומח;
11. להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל.

אולם יש סביב המטרות הללו שלוש בעיות לפחות: האחת, שאין מכירים אותן; השנייה שאין פועלים על-פיהן; והשלישית – החמורה מכולן – שיש כאן הפרה חמורה ומתמשכת של החוק.

בפני שרת החינוך עומדות שתי אפשרויות: או להביא את מטרות החינוך לדין מחודש בממשלה מתוך כוונה להחליט על מטרות אחרות; או – להתחיל בתיקון שלוש הבעיות שמצוינות כאן. אחת עשרה המטרות שלעיל עוסקות: א. בערכים מוגדרים שעל-פיהם יש לחנך; ב. בתחומי ידע ספציפיים וכלליים שצריך לקדם; ג. בלמידה חברתית-רגשית; ד. בכישורים ומיומנויות שצריך לצייד את התלמידים; ה. בטיפול מעורבות ואחריות חברתית; ו. בפעילות במסגרת מה שמכונה היום "קיימות"; ז. בהיכרות של חברות המיעוטים שבישראל (ערבים, בדואים, דרוזים ונוצרים).

כפי שניתן לראות מפירוט המטרות – ומן הריכוז לשבעה נושאים – לא מדובר בחלומות באספמיה אלא בדברים ארציים מאד. אלו עניינים שאפשר וצריך לקיימם. ליתר דיוק: אלו הם העניינים שלאורם יש לחנך, וכאשר זה אינו קורה ישנה, בנוסף להתעלמות מן החוק, התרחקות מן הטוב.

הדברים ששרת החינוך יכולה לעשות לשיפור בתוך זמן קצר הם, להורות לכל בתי הספר לתלות על הקיר בכל הכיתות, כרזה איכותית שיכין המשרד תחת הכותרת "11 מטרות החינוך". בהמשך עליה להורות לכל המנהלות והמנהלים להנחות את המחנכות/המורות להתייחס בשיעורים אל "כרזת המטרות", ולעשות עליה פעילות כיתתית חוקרת וביקורתית. השרה יכולה לתת למטרות הללו פומבי גדול באמצעות פרסומן בתשדירי הטלוויזיה ובשאר אמצעי התקשורת. שאשא ביטון אינה ראשונה שבמסגרת כהונתה ישנה הפרת החוק בעניין מטרות החינוך; אבל היא זאת שבמשמרת שלה צריך להיעשות תיקון.

מדעי הרוח והמאבק האקלימי

בשל מיסוך הקורונה אנחנו מתקשים לראות מה מצפה לנו, לחי ולצומח על פני הגלובוס, בעוד שנים לא רבות. מדענים מציינים את שנת 2030 כזמן שבו תיבחן השאלה – אם אנחנו לאחר נקודת האל-חזור האקלימית או עדיין לפניה. כמעט שאיננו שומעים על הדאגה הגדולה הזאת בתוך המולת הקורונה: הדחוף דוחק את רגלי החשוב. הנה לנו תחום הרוח הראשון שאנחנו מאבדים – התודעה. עם חשיבה ביקורתית מהותית, שכל אחד מאיתנו היה מצויד בה, היינו ודאי ערניים הרבה יותר לסכנת היכחדות שבפניה אנחנו ניצבים, ולמשימות שהתודעה הזאת מטילה על כל אחת ואחד מאתנו.

החינוך הוא תחום רוח חיוני נוסף, שאליו צריכה להיכנס הקיימות בכדי לשתף את כלל התלמידים – לעזור להם בזמנים קשים ולהיעזר בהם לטובת המאבק. במסך שמורידה הקורונה על הקיימות ישנו אולי צד חיובי: המסך הזה מצמצם את מידת החרדה של הילדים ובני הנוער מפני העתיד לבוא. אפשר להדחיק. רק כאלה שהם פקוחי עיניים במיוחד מעלים את השאלה הנוקבת (החודרת והחוזרת): "אם אין לעולם עתיד – למה לי להיות תלמיד?" אז בין האפשרויות של התעלמות, הבנת המציאות, והחרדה מפני "הסוף", אנחנו בוחרים בראשונה. בתי הספר אינם נדרשים להכניס את נושא הקיימות כחובה לתכנית הלימודים, וגם אינם נדרשים לעסוק בחשיבה ביקורתית כתחום

פעילות בית ספרי מרכזי. מהי חשיבה ביקורתית? זהו משהו שאינו ניתן למדידה אבל דורש יכולת חשיבה גבוהה ושיטתית, שראשיתה בשאלות טובות בכיתה.

מחדל החשיבה הביקורתית מתחיל בבית הספר, ונמשך שנים אחר-כך. אנשים רבים מאד נשרכים אחרי דמויות מנהיגותיות הזויות, כאילו אנחנו במחזה של החלילן מהמליין. הדמיון אל אישים משיחיים מן עבר – כמו שבת צבי ויעקב פרנק – הוא בל-י'אמן: אין ביקורתיות כלפי אורח חייהם, התנהגותם המוסרית, יחסם למוסדות המדינה, ונכונותם לפגוע בכל מה שעומד בסתירה לטובתם האישית. בדרך זו נפגעים אצלנו מזה שנים התעבורה, החינוך, מוסדות המשפט, וכמובן: סוגיות הסביבה הרבות והחיוניות שלא טופלו כלל.

ערכים ותרבות

כיוון שהערכים החינוכיים אינם תחום מדיד, זו כנראה הסיבה שבדרך כלל אין מדברים על מהות הערכים אלא על המונח עצמו "ערכים" בלבד. שוב ושוב הוא נזכר בדיונים על "חינוך לערכים" – זהו המינוח – מבלי לומר מהם. מטרות החינוך שהבאנו לעיל מלאות בערכים מוגדרים שיש להם דמות ושם. במיוחד רב הנכס הערכי בשתי המטרות הראשונות: "לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו"; ו-"להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל במדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים".

מי שאינו מגדיר את תוכן הערכים עושה זאת כנראה מן הטעמים האפשריים הבאים: הוא אינו מכיר את הערכים של מטרות החינוך; הוא אינו יודע בדיוק על מה מדובר ב"ערכים"; הוא מתכוון לערכים הפוכים מאלה של החוק. בקטגוריה האחרונה ישנם רבים ש"שנאה" אינה עבורם ערך שלילי, וכך גם הרס הדמוקרטיה, פגיעה בסולידריות ובתרבות האנושית, גזענות לסוגיה, כיבוש ודיכוי, ו"ישראל ליהודים". אנשים אלה אינם מציינים את הערכים שאליהם כוונתם כדי לחסוך מכשולים. בשקט, תוך שימוש תדיר במילה "ערכים", הם מקדמים את ערכי השנאה והבוז – לזולת ולחברה. משימתם: הרס "שלטון האליטות" בכללותו, מהכיוון של הרדוד והשפּל.

מן הצד השני של הרס האליטות, כפי שכתב בפוסט הפילוסוף ד"ר לירן גורדון על השתלטות ההייטק לכדי

אליטת-על:

נסיקת ההייטק, מעבר לעוצמתו הכלכלית, מסמנת את עלייתה של אליטה תודעתית-תרבותית, שדוחקת את האליטות הקודמות ומשתלטת על הערכים והנורמות שדרכם מבין האדם את עצמו ואת עולמו. עד לא מכבר היתה הפרדה ברורה בין האליטות: האליטה הכלכלית ובה תעשיינים, בנקאים, סוחרים, אילי נדל"ן; האליטה האינטלקטואלית שבה בלטו אנשי אקדמיה, תרבות ותקשורת; והאליטה המגשימה והמשרתת שהייתה נטועה בהתיישבות, בפעילות חברתית ובעשייה ציבורית. [...] הידע, וגם החברה, משועבדים לפרמטרים המשרתים את החברה בשדה הקרב הטכנו-כלכלי. החשיבה ודרכי ההתמודדות עם בעיות מוסללות [מנותבות] על ידי פרמטרים חיצוניים, ומימושן ייגזר בהתאם לתועלות חיצוניות.

תנועת מלקחיים נדרשת ככל הנראה בכדי להביא את מדינת העבר אל סופה: מן הצד האחד ציפייה משיחית לשחרור-בכוח מאלטיות של תרבות ותרומה, ומן הצד השני ציפייה משיחית לניצחונה של דרך הכסף ולשלטונם של עשרת האחוזים המופלאים אשר בהייטק.

סיום

בית הספר הוא מוסד שתכליתו מפוקפקת. ישנו ניסיון להעניק לו מטרות (מתחלפות ללא הרף), שבעיקרן הן אותן מטרות מן העבר: ללמד (מה?), לבחון, להעניק ציון, ולשאוף להישגים (מהם?). מדברים גם על "חינוך לערכים" אבל על הקליפה החיצונית ולא על מה שבפנים. את אלה מלוות שתי מגמות הרסניות של צמיחה וצריכה. היום אנחנו כבר יודעים שמגמות אלו מובילות אותנו אל קץ האנושות כפי שהכרנוה, אבל למי אכפת. ערכים של צניעות והסתפקות במועט אינם על הפרק ברצינות, ומסלול הבגרות המתמטית-8200-דרך הכסף הוא שמדבר.

"איכר עני חזר ערב אחד לביתו הדל עם חצי כיכר לחם ופרח. כשנשאל על ידי בני משפחתו לפרש הדבר, הסביר כי מצא מטבע ובה קנה את חצי הכיכר הלחם והפרח. שאלה אשתו, מדוע במקום פרח לא קנית עוד חצי ככר לחם? ענה האיכר: את הלחם קנית שיהיה לנו ממה לחיות; ואת הפרח קנית שיהיה לנו בשביל מה לחיות". המשל המוכר הזה מבהיר היכן אנחנו עומדים: אנחנו לא מובנים, הרלוונטיות שלנו מוטלת בספק, ועלינו להקים זעקה גדולה מאי-פעם בכדי שיהיה לנו שוב לשם מה לחיות.